

## ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆ ԵՒ ՊԱՐԱԳԱՅ ԻՒՐ

Ջեկուցման վերնագիրը փոխ ենք առել նոյն Ղ. Ալի-  
շանի նշանատու մի գրքից՝ «Ծնորճալի եւ պարագայ  
իւր»: Եւ այդ վերնագիրը հիմնաւորելու եւ արդարաց-  
նելու համար հարկ ենք համարում նախ անդրադառ-  
նալ այն պայմաններին՝ գիտական, ազգային, կազ-  
մակերպական, որ Ղեւոնդ Ալիշանեանին դարձրեցին  
նախ Նահապետ, ապա եւ Ղեւոնդ Ալիշան:

Մխիթարեան միաբանութիւնն արդէն իսկ ԺԹ. դարի երկ-  
րորդ կէսին ունէր այնպիսի հզօր մի ամբիոն, ինչպիսին «Բագ-  
մավէպն» էր, տպարան, ուր բազմաբնոյթ ու բազմաթիւ հայագի-  
տական գրքեր էին հրատարակուել, թանգարան, ուր պահուում  
էին նաեւ հայոց պատմութեան անցեալը ցուցադրող նիւթեր,  
գրադարան՝ իր հայերէն եւ օտարալեզու գրքերով, ձեռագրա-  
տուն՝ իր բանասէրների գոնէ նուազագոյն պահանջները բաւա-  
րարող ձեռագիր մատեաններով: Միով բանիւ՝ այն բոլոր անհ-  
րաժեշտ պայմանները, որոնք ստեղծում էին գիտական մթնո-  
լորտ: Ղ. Ալիշանի դերն ու նշանակութիւնը թերի հասկացուած  
կը լինի, քանի դեռ չեն ներկայացուած կազմակերպական, հոգե-  
ւոր, գիտական, քաղաքական այն պայմանները եւ բարոյական ա-  
ջակցութիւնը, որոնք ծնեցին «Ալիշան» կոչուող երեւոյթը:

ԺԹ. դարի երկրորդ կէսի Մխիթարեան Միաբանութիւնը  
Վենետիկ տեղափոխուել էր՝ իր հիմնադրման մէկուկէս դարեայ  
գոյութիւնը բոլորելով, ջանացել էր ապահովել իր ինքնուրոյնու-  
թիւնը, ընդարձակել Ս. Ղազար կղզին, թարգմանել ու հրատա-  
րակել այնպիսի գրքեր, ինչպիսիք են Թովմա Գեմբացու «Աս-  
տուածաբանութեան բովանդակութիւնը», Կովդունի իմաստասի-  
րական-աստուածաբանական երկերը, Թեսալոոսի «Բարոյական ի-  
մաստասիրութիւնը», Ռոբենի «Հոովմէական պատմութիւնը»,

նոյն թուվմա Ակուինացու քրիստոսաբանական գործերը, իսկ հայ հեղինակներից Արսէն Բագրատունու, Միքայէլ Չամչեանի, Գաբրիէլ Աւետիքեանի, Ղուկաս Ինճիճեանի, Մկրտիչ եւ Յարութիւն Աւգերեանների, Մանուէլ Ջախչախեանի քերականութեան, պատմութեան, գրականութեան, տեղագրութեան, բանասիրութեան զանազան հարցեր արծարծած, այսօր էլ իրենց գիտականութիւնն ու կենսունակութիւնը չկորցրած երկեր: Մի կողմ թողնենք Վրթանէս Ասկերեանի հայոց լեզուի առթիւ արտայայտած անհիմն զմայլանքը (Մխիթարեան Յոբելեան, էջ 74), բայց նաեւ չուրանանք, որ Մխիթարեան հայերն էին, որ կանոնաւորեցին ԺԸ-ԺԹ դդ. հայերէնը, որովհետեւ քաջատեղեակ էին այդ ժամանակաշրջանի լատիներէնին, Փրանսերէնին, հին յունարէնին: Գոնէ մասամբ հանդարտուել էին դաւանաբանական յարանուանութեան ներկայացուցիչների միմեանց նկատմամբ հասցէագրուած մեղադրանքները: Շնորհիւ Կարլին արքեպիսկոպոսի ջանքերի, միաբանութեան Սահմանադրութիւնը ընդունելի էր ճանաչուել՝ ապահովելով միաբանութեան ինքնուրոյնութիւնը: Մխիթար Սեբաստացու մահից յետոյ մասնաւորաբար աբբաճօր գահին էին նստել Ստեփանոս Մեղզոնեանը, Ագոնցը, Սուքիաս Սոմալեանը, Գէորգ Հիւրմիւզը, Իգնատիոս Կիւրեղեանը՝ գիտական ու կաղմակերպական տարբեր ունակութիւններու աբբահայրեր, բայց միշտ միասնական՝ միաբանութիւնը կուռ եւ յարատեւ պահելու նախանձախնդրութեամբ: Անտես պիտի չանել նաեւ անձնական պարագան. յատկապէս Ղեւոնդ Ալիշանի դէպքում նրա աշխատասիրութիւնը, նուիրուածութիւնն ու սէրը այն գործի նկատմամբ, որին նա փարուել էր կամովին եւ վերին կոչումով: Իր ժամանակակիցները իրենց յուշերում միաբերան դա են վկայում:

Եթէ օտարազգի գիտնականները, ի մասնաւորի Փրանսացիները ծանօթացան հայ մատենագրութեանը, ճարտարապետութեանը, պատմութեանն ու աշխարհագրութեանը եւ ըստ արժանւոյն գնահատեցին դրանք, ապա առաջին հերթին դրա համար պարտական ենք գերազանցապէս Ղեւոնդ Ալիշանին: Անվարան կարելի է ասել, որ Դիւլորիէն, Բրոսսէն հայագէտներ են դարձել շնորհիւ Ղեւոնդ Ալիշանի: Մխիթարեան միաբանութեան Եւրոպայում տարածուած հռչակի մասին վկայում է այն փաստը, որ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւն են այցելել այնպիսի դէմքեր, ինչպիսիք են Կորչակովը, Աղեքսանդր Բ. կայսրը, Ադոլ

Թիերին, Նապոլեոն Բոնապարտը, Բայրոնը, Լանգլուան, էլէոնո-  
րա Դուգէն, Մարգարիտ Թագուհին, սրանց զիրքին ու հեղինա-  
կութեան գրեթէ չզիջող պալատական այրեր, գիտութեան ու  
մշակոյթի գործիչներ, որպէսզի իրենց համակրանքն ու աջակ-  
ցութիւնը ցոյց տան այս կենտրոնի ու նրա անդամների նկատ-  
մամբ: Նախանձախնդրութիւնը պահանջում էր արժանի լինել  
այդ համակրանքին ու յոյսին:

Ղեւոնդ Ալիշանն իր գործունէութիւնն սկսած իբրեւ բա-  
նաստեղծ: 1857-1858 թթ. նրա հրատարակած «Նուագք» հինգ-  
հատորեակի անգամ խորագրերը ոչ միայն յանգաւորուած են,  
այլեւ իմաստալից. Մանկունի, (իր Մաղթունի Խոհունի եւ  
Բնունի բաժիններով), Հայրունի, Տէրունի, Տխրունի: Գրականա-  
գէտները եւ արուեստի պատմաբանները միաբերան խոստովա-  
նում են, որ հայ նոր գրականութեան հիմնադիրների մէջ, ի  
թիւս այլոց, պիտի յիշատակել նաեւ Ղեւոնդ Ալիշանի անունը,  
որովհետեւ նա իր ուրոյն մտածելակերպով նոր թեմա, շունչ ու  
արուեստ բերեց հայ գրականութեանը. Նահապետը երգեց ոչ  
միայն Արարչին, այլեւ նրա ստեղծած բնութեան գեղեցկութիւ-  
նը, նաեւ Հայրենիքը, Արի արանց հաւատը ապագայի նկատ-  
մամբ, Գունդեգունդ յառաջ գնալու տենչն ու թափը:

Ղեւոնդ Ալիշանի Գնարերգութեան առաջին շրջանին յա-  
տուկ է անձի եւ բնութեան միասնութիւնը: Արեգակը եւ արշա-  
լոյսը ծառայում են մարդու տրամադրութիւնը բարձրացնելուն,  
հոգեկանը հարստացնելուն: Թող որ բանաստեղծի յանգերը եր-  
բեմն հնչեն արհեստական վարդ - երփնազարդ, թեթեւ - ոսկե-  
թեւ, զուարթուն - կենսատուն: Ի պատիւ հեղինակի, սակայն,  
վերջին պարագան աստիճանաբար նուազում է, եւ յանգերը տե-  
ղի են տալիս գաղափարին: Երբ բանաստեղծութեան առանցքը  
դառնում է սէրն ու հաւատը գալիքի նկատմամբ, Ղ. Ալիշանի  
բանաստեղծութիւնն ստանում է այլ երանգ: Յուսահատութեանը  
փոխարինելու է գալիս հաւատը, եւ հաւատից աւելի գերիշխող  
է դառնում կոչը. «Ձա՛յն տուք. ելէ՛ք հայրենասէրք ի հանդէս ...  
Նոր Հայաստան մեօք յարիցէ լուսատես»: Ահա եւ ժամանակի,  
այսօրուան համահունչ խօսք: Իրականութեան եւ անձնականի  
հակասութիւնը այնպէս է շեշտուած Ղ. Ալիշանի վաղ շրջանի  
բանաստեղծութիւններին մէջ, որ Մխիթարեան ոչ մի գործչի

քնարական երկերում չենք տեսնում, եթէ չհաշուենք աշխարհիկ քնարերգուներին:

Ղ. Ալիշանի իբրեւ գրողի մասին խօսելիս չի կարելի անտեսել նրա լայնախոհութիւնը: Նա պանծացրեց օտարազգի Շիլլերի եւ Բայրոնի անունները հայ իրականութեան մէջ, բայց երբեք էլ այլ հեղինակներին չդիտեց լոկ գերմանացի կամ անգլիացի գործիչներ, այլ իբրեւ համաշխարհային գրականութեան անբաժանելի մաս ճիշտ այնպէս, ինչպէս Ներսէս Շնորհալին, Սմբատ Գոռնդատաբլն ու Վարդան Արեւելցին՝ սոսկ հայկական միջավայրի ծնունդ հանդիսացող հեղինակներ: Ղ. Ալիշանը կարողացաւ ցոյց տալ, որ վերոյիշեալ հեղինակները իրենց գրական ու գիտական աւանդն են մոռնել համաշխարհային մշակոյթի, գիտութեան ու պատմագրութեան ասպարէզներում: Սա Ղ. Ալիշանի առողջ ազգասիրութեան ցայտուն դրսեւորումն է:

Ղ. Ալիշանի գործունէութեան պատմութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ են զբաղեցնում, «Սոփերք հայկականք»ը եւ «Բազմալէպ»ը: Առաջինի հիմնադրումն ու հրատարակութեան իրականացումը, երկրորդի՝ հայ պարբերական մամուլը գիտական բարձրագոյն մակարդակի բարձրացնելու, դրա միջոցով մի ամբողջ գիտական ու գրական սերունդ դաստիարակելու երախտիքը բաւական էին Ղ. Ալիշանի անունը հայ բանասիրութեան հսկաների շարքին դասելու համար:

Ղ. Ալիշանն իրեն դրսեւորեց իբրեւ հմուտ բանասէր ու գրականագէտ: Իր «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» երկը ԺԹ դարի հայ բանասիրութեան ու գրականագիտութեան փայլուն օրինակներից է, որովհետեւ նա նախ ի մի բերեց Ներսէս Շնորհալու երկերը եւ ապա ժամանակի մակարդակով ու թոյլատրելի հնարաւորութիւններով վերլուծեց դրանք իմացաբանօրէն ու բանասիրական տեսանկիւնից: Ներսէս Շնորհալու մեթոդայ բանասէրները, բնագրագէտ, աստուածաբան թէ երաժիշտ, իբրեւ մեկնակէտ նկատի են առնում Ղ. Ալիշանի այս գրքում արտայայտած դրոյթները: Մէկդի դնելով նախ այս գործի գիտական արժէքը, նախ ուզում ենք ընդգծած լինել Ղ. Ալիշանի գործչի ոգին ըմբռնելու բացառիկ կարողութիւնը: Ղ. Ալիշանը, Ն. Շնորհալուն դնում է Դանթէի, Կոպեռնիկոսի, Մոլիերի կողքին, նշելով, որ Ն. Շնորհալու յոբելեանն էլ արժանի է նշելու: Սկսելով Շնորհալու ծննդաբանութիւնից, Ղ. Ալիշանը մատենագրական



դնում միայն իրեն յատուկ համեստութեամբ. «Ցաւելով, որ չկարցանք ո՛չ աւելի յիշատակներ գտնել իր վարուց եւ գործոց, եւ ո՛չ արժանապէս բացատրել գտածնիս» (479):

Ուսումնասիրութեան յատուկ նիւթ են Ղ. Ալիշանի մանկավարժական հայեացքները: Ընտանիքը, ըստ Ղ. Ալիշանի, դիտւում է այն դարձնոցը, ուր դաստիարակութեան առաջին դասեր է ստանում երեխան: Իբրեւ յաջորդ փուլ նկատի են առնւում ծնողական գուրգուրանքն ու դաստիարակութեան առաջին պայմանները, որոնց «... ետեւի եկող վարպետները (= իմա ուսուցիչները) մեծ յաջողութեան պատճառ պիտի ըլլան» (Հայ Դասականների գրադարան, Ղ. Ալիշան, 123): Յիշենք հեղինակի թեւաւոր խօսքը. «Առաջին դաստիարակ մանկանց՝ աչք մարց իւրեանց»: Այս գաղափարը Ղ. Ալիշանը զարգացնում է մի քանի այլ յօդուածներում եւս:

Ղ. Ալիշանի տեղագրական երկերին պիտի անդրադառնալ յատուկ երկիւղածութեամբ: Եկեղեցիների, վանքերի, բնակավայրերի, կամուրջների, քարվանսարանների, տարազների, աւերակների, վիմագիր արձանագրութիւնների եւ տասնեակ ու տասնեակ այլաբնոյթ յատակագծերի, տոհմածառերի՝ գրքերում բերուած նկարները այսօր ձեռք են բերում վաւերական սկզբնաղբիւրի արժէք, իսկ քարտէզներն իրենց ճշգրտութեամբ ու մանրամասնութեամբ՝ իրենց լճերով, լեռներով, գիւղերով, տեղադրութեամբ ու հեռաւորութեան ճշգրտութեամբ կասկած չյարուցող վաւերագրեր: Հրապարակի վրայ են տեղագրական վեց երկերը՝ Արցախը, Այրարատը, Սիսուանը, Սիսականը, Վասպուրականը, Շիրակը, տեղագրական հանրագիտարաններ լինելուց բացի հայրենասիրութեան իրաւ դասագրքեր:

Որքան մենք նկատել ենք, Ղ. Ալիշանի մեծածաւալ գործերին, ինչպիսիք են Այրարատը, Սիսուանը, Սիսականն ու Շիրակը, նախորդել են դրանց առաւել համառօտ տարբերակները ճիշտ այնպէս, ինչպէս գեղանկարիչները կատարել են իրենց նախ գլուխգործոցների ճեպանկարները, որից յետոյ իրենց հռչակ բերող մեծ կտաւները: Այսպէս. Ալիշանի նշանաւոր կոթողային գործերին նախորդել են «Աշխարհագրութիւն»ը (1851), «Քաղաքական աշխարհագրութիւն»ը (1853), «Տեղագիր Հայոց Մեծաց»ը (1855), որի յետոյ միայն «Աշխարհագրութիւն»ը եւ «Շիրակ»ը (1890), «Սիսական»ը (1893), իսկ «Սիսուան»ին (1885)՝

նոյն թուականի «Համառոտութիւն Միսուանայ» (յարաբերաբար 592 եւ 117 էջեր): Ղ. Ալիշանի ինչպէս բոլոր գործերի յիշատակած տեղագրական երկերի ծանօթագրութիւնները, նոյնպէս երբեմն նոյնքան կարեւոր են ու գիտականօրէն յագեցուած, որքան բուն ուսումնասիրութիւնը: Իբրեւ օրինակ կարելի է բերել «Հայաստանը յառաջ քան զլինելն Հայաստան» երկը (Վենետիկ, 1904, էջ 249-290), որտեղ նշուած հեղինակների մինչեւ ԺԹ դարի առաջին կէսը տպագրուած գրքերը հայագիտական մատենագիտութիւն կազմելու չափ նիւթեր են պարունակում:

Ղ. Ալիշանի գրական-գիտական ժառանգութիւնն ինքնին պատկառելի է: Միայն իր օրօք՝ 50 տարիների ընթացքում տպագրուած գրքերը, լինեն դրանք բանասիրական, գրականագիտական, գրական թէ՛ թարգմանական, հասնում են հարիւրի, չհաշուած անանուն, իրեն վերագրուող գործերը: Այդ երկերում գրեթէ սպառիչ կերպով անդրադարձ է լինում հայ եւ օտարագիր այն հեղինակներին որոնք թեր կամ դէմ կարծիք են յայտնել հայ ժողովրդի պատմութեան, լեզուի, կամ մշակոյթի մասին: Ղ. Ալիշանը կուրօրէն չի հաւատում յաւուր պատշաճի ասուած թէ՛ կողմ դրուատական խօսքերին. նա ըստ անհրաժեշտութեան կամ հակառակ փաստարկն է բերում, կամ, ընդհակառակը, մատենագրական փաստերով ինքն է հիմնաւորում այլոց, մանաւանդ օտարների ասած դրուատական խօսքը:

Ղ. Ալիշանը ձեռնարկած ամէն մի գործի համար ներդրել է ժամանակ, սէր, բժախնդրութիւն, հարցերը հնարաւորին չափ աւարտուն եւ սպառիչ դարձնելու կամք ու ջանք, երբեք չի գոհացել իր ամբարած գիտելիքներով, մեղուի ջանասիրութեամբ հաւաքած նիւթերով, եթէ նոյնիսկ թուացեալ աւարտուն տեսքի է բերուել որեւէ գործ:

Այլ խօսակցութեան նիւթ է Ղ. Ալիշանի անտիպ գործերի հրատարակութիւնը: Հաշուենք այն մտքի հետ, որ իր իսկ պահանջով ու պնդմամբ հրոյ ճարակ են դարձել մի քանի ձեռագրեր՝ ոտանաւորներ լինեն դրանք, թէ այլ գործեր (տե՛ս Ալիշանը իր ժամանակակիցների յուշերում, 1974, էջք 125, 126): Հրատարակութեան կարօտ են Ղ. Ալիշանի այն երկերը, որոնք ունեն կենսագրական, տեղագրական բանասիրական բնոյթ կամ նամակներ: Նրա մի քանի անտիպ գործերը նոր էջ կարող են բանալ եւ լոյս սփռել Ղ. Ալիշանի կենսագրութեան ու գիտական գոր-

ծունէութեան վրայ: Հրատարակէինք թէկուզ նրա ճառերը (Կենսագրութիւն, էջ 103), նամակները, «Կենսագրութիւն Հ. Ալիշանի» երկի հեղինակը առանձին գլուխ է յատկացրել Ղ. Ալիշանի անտիպ գրքերի, դրանց բովանդակութեան ու գիտական արժէքի մասին: Այդ գլուխը կարելի է իբրեւ աշխատանքային ծրագիր ընդունել Ղ. Ալիշանի անտիպ երկերը հրատարակելու համար: Ղ. Ալիշանի մատենագիտութիւնը կազմած հեղինակը նրա ստեղծագործութիւնները ներկայացրել էինք ճիւղերով միայն. Բանաստեղծականք, Մատենագրականք, Աշխարհագրականք, Պատմականք, Բանասիրականք եւ Կրօնականք: Թերի է: Թերի է թէկուզ այն առումով, որ դուրս են մնացել մանկավարժական (դասագրքեր, ընթերցանութեան նիւթեր), արուեստագիտական, ձեռագրագիտական բնոյթի երկերը, բուսաբանութեանը, երկրաբանութեանը վերաբերող մեծ ու փոքր գրքերը, նամականին: Բացի այդ՝ դուրս են մնացել «Բազմավէպ»ի տասնեակ ու տասնեակ համարներում տպագրուած (թէկուզ անստորագիր) յօդուածները, եւ, մանաւանդ, թարգմանութիւնները Ֆրանսերէնից, իտալերէնից, արաբերէնից, ու նաեւ գրաբարից: Բարեբախտաբար ներկայ ժամանակների թելադրանքով հրատարակուեց Ղ. Ալիշանի «Արցախ»ը: Այլ հարց, թէ ինչու թարգմանաբար:

Զմայլում ենք օտար հեղինակներին՝ Լառուֆուրդյի, Բայրոնի, Գէօթէի եւ այլոց թեւաւոր խօսքերով, անտեսելով որ նմանտիպ եւ նոյնարժէք խօսքեր ունի նաեւ մերազնեայ հեղինակը. «Աշխատութիւն մի անգամ խոնարհեցուցանէ, դատարկութիւնն՝ հանապազօր», «Տարի բոլորեալ՝ սիւն մի խորտակեալ ի տաճարի ժամանակիս», «Առաջին դաստիարակ մանկանց՝ աչք մարց իւրեանց», «Ուրտոցաւոր է լեզու քսուին, այլ զանձն մաշէ»:

Մեր այս զեկուցումն աւարտելոց առաջ ուզում ենք երախտիքի խօսք ուղղել Սուրէն Շտիկեանի հասցէին, որն անուրանալի վաստակ ունի Ղ. Ալիշանի որոշ երկեր հրատարակելու եւ ուսումնասիրելու գործում: Այս զեկուցմամբ Ղ. Ալիշանի գրական-գիտական համառօտ ակնարկը ներկայացնելով ընդգծել ուզեցինք նրա վաստակի արժէքը: Երկրորդ՝ ուզեցինք ցոյց տալ նրա անտիպ երկերը հրատարակելու անհրաժեշտութիւնը: Երրորդ՝ ուզեցինք յիշեցնել որ յաջորդ տարի լրանում է այդ մեծ գիտնականի եւ մարդու մահուան հարիւրամեակը եւ, հետեւաբար անհրաժեշտ է յաւուր պատշաճի դիմաւորել այլ յոբելեանը նրա անտիպ

գործերի հրատարակութեամբ, գիտական նստաշրջանով կամ համահայկական որեւէ այլ միջոցառմամբ:

Մնում է հետեւել Ղ. Ալիշանի թեւաւոր խօսքի այն խորհրդին, թէ «խօսիլն վայելուչ է, լռելն իմաստուն, գիտելն ցժամանակ խօսելոյ եւ լռութեան՝ սքանչելի»:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԶԵՅԹՈՒՆԵԱՆ